

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/55332>

Please be advised that this information was generated on 2019-06-20 and may be subject to change.

Lijnen en Latten in Levenslopen.

Ontwikkelingstrajecten en
Tweepersoonsrelaties in Levenslopen

AFSCHEIDSREDE DOOR PROF. DR. C.F.M. VAN LIESHOUT

LIJNEN EN LATTEN IN LEVENSLOPEN.
ONTWIKKELINGSTRAJECTEN EN TWEEPERSOONSRELATIES IN LEVENSLOPEN.

Lijnen en Latten in Levenslopen.

Ontwikkelingstrajecten en Tweepersoonsrelaties in Levenslopen.

Rede, in verkorte vorm uitgesproken bij het aftreden als hoogleraar Ontwikkelingspsychologie aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen op vrijdag 17 juni 2005

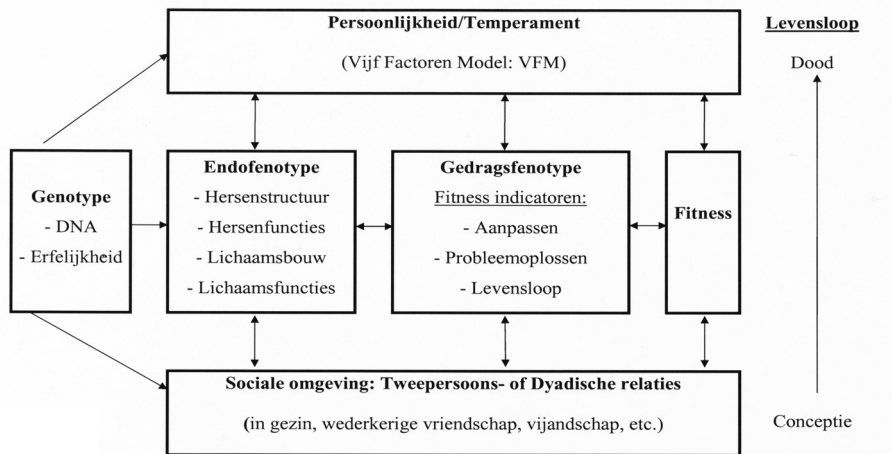
door prof. dr. C.F.M. van Lieshout

In de evolutie van de mensheid heeft de menselijke levensloop zijn typisch verloop gekregen. Binnen dit typische verloop is er onbeperkte variatie ontstaan: geen twee levenslopen kennen eenzelfde verloop. Aan het begin van de levensloop zijn de ontwikkelingslijnen nog tamelijk gelijkvormig; aan het einde waaieren ze uit in een veelheid aan individuele verschillen. Binnen de onbeperkte variatie zijn er echter gelijksoortige ontwikkelingstrajecten of ontwikkelingslijnen te onderscheiden. Zo verschilt de levensloop van vrouwen van die van mannen en zijn er verschillen in de levenslopen van mensen tussen culturen en tussen generaties: zulke typische verschillen zijn de lijnen in levenslopen.

Ontwikkeling staat niet op zichzelf, maar verloopt in onverbreekelijke samenhang met een context. De context van ontwikkeling is bij uitstek de sociale context. Evolutiepsychologen denken dat de menselijke soort zo succesvol geëvolueerd is omdat de ontwikkeling van mensen ingebed is in een sociale context. In de sociale context treden tweepersoons- of dyadische relaties vooral op de voorgrond. Tijdens de levensloop is ieder persoon steeds verankerd in een opeenvolging van elkaar overlappende tweepersoonsrelaties. Meteen bij de conceptie is er de verbondenheid met een moeder. Na de geboorte voegt de vader zich erbij en eventuele broers en zussen. Nog wat later ontstaan vriendschappen en wellicht ook vijandschappen. In de adolescentie zijn er romantische relaties; op volwassen leeftijd gevolgd door één of meer partnerrelaties, relaties met eigen kinderen en maatschappelijke relaties van velerlei aard. Hoe belangrijk de inbedding van het verloop van onze ontwikkeling in tweepersoonsrelaties is, wordt vooral duidelijk als we ze verliezen of als vijandigheid of argwaan in relaties de boventoon heeft.

In de loop van de ontwikkeling blijven tweepersoonsrelaties niet gelijk; ze zijn niet statisch. Ze veranderen mee met de zich ontwikkelende persoon. De onverbreekelijke verbondenheid van de persoonlijke ontwikkeling met veranderingen in tweepersoonsrelaties komt sprekend tot uitdrukking in de Engelse term 'living apart together', afgekort als 'lat'. Dat is de achtergrond van de enigszins cryptische term 'latten' in de titel van dit afscheidscollege *Lijnen en latten in levenslopen*.

In mijn colleges heb ik het voorafgaande samengevat in de volgende figuur (Figuur 1). Vanuit de genetische aanleg ontstaan individuele verschillen tussen mensen in hun persoonlijkheid en in hun sociale omgeving. De genen van een mens of het *genotype* komen in de eerste plaats tot uitdrukking in de ontwikkeling van iemands unieke hersenstructuren en hersenfuncties en in de lichaamsbouw en lichaamsfuncties, het *endofenotype*, maar ook in het gedrag en beleven van mensen, het *gedragsfenotype*, dat op zijn beurt weer van betekenis is voor de biologische fitness of het aantal nakomelingen van een persoon. Psychologisch gaat het bij *fitness* om aanpassing en kwaliteit van probleemoplossing tijdens de levensloop als indicatoren van fitness. In de loop van de ontwikkeling is er een voortdurende wisselwerking van de persoonlijkheid en de sociale context enerzijds met de relatie tussen genen en gedrag anderzijds. Dit ontwikkelings

Figuur 1. De samenhang tussen genotype, persoonlijkheidsontwikkeling, ontwikkeling van dyadische relaties en aangepastheid van het gedrag tijdens de levensloop.

proces voltrekt zich tijdens de levensloop van de conceptie tot de dood, zoals aangeduid wordt met de opgaande pijl rechts in de figuur. In dit afscheidscollege vat ik ons onderzoek samen naar (1) de persoonlijkheidsontwikkeling, (2) de betekenis van de persoonlijkheid voor de afbakening van ontwikkelingsdomeinen tijdens de levensloop en (3) de ontwikkeling van tweepersoonsrelaties in gezinnen en in vriendschappen en vijandschappen in schoolklassen.

PERSOONLIJKHEIDSONTWIKKELING

Persoonlijheidsstructuur en levensloop

Als student deed ik in het collegejaar 1963-1964 in een longitudinaal project in Bonn scriptieonderzoek naar de persoonlijkheidsontwikkeling van de Deutsche Nachkriegskinder over de periode 1946 tot 1962 (van Lieshout, 1966). Onder de leiding van Hans Thomae en Ursula Lehr werd in Bonn de persoonlijkheidsontwikkeling bestudeerd vanuit een levensloopperspectief. Ook in Nijmegen werd de levensloopbenadering van de ontwikkeling aangehangen door mijn leermeesters Piet Calon, Franz Mönks en Joep Munnichs. Tot die tijd bestudeerden ontwikkelingspsychologen de ontwikkeling voornamelijk tijdens de kinder- en jeugd jaren. Ontwikkeling werd vaak ten onrechte gelijkgesteld met groei naar volwassenheid. Een van de grootste problemen van het persoonlijkheidsonderzoek bleef lange tijd het ontbreken van een algemeen aanvaard model van de menselijke persoonlijkheid: Er waren even veel visies op de persoonlijkheid als er persoonlijkheidspsychologen waren.

Het duurde tot het begin van de jaren negentig van de afgelopen eeuw tot het zogenaamde 'Vijf-Factoren-Model' (VFM) een einde maakte aan deze spraakverwarring. Het VFM ging ervan uit dat mensen in de prehistorie met het ontstaan van taal het meest spectaculaire gedrag van medemensen en zichzelf zijn gaan beschrijven. Het meest spectaculaire gedrag was ook in die tijd ongetwijfeld het gedrag waarmee mensen problemen oplossen of uitdagingen aanpakten die ze in de loop van hun leven tegenkomen. Wanneer ik in het vervolg spreek van problemen, bedoel ik situaties in de levensloop van mensen die nieuw zijn. Ze zijn nieuw als gevolg van biologische rijping of aftakeling, als gevolg van maatschappelijke kansen of eisen en als gevolg van persoonlijke keuzes en acceptatie van of verzet tegen het onvermijdelijke (Baltes, Reese, & Lipsitt, 1980). Dat zijn situaties, die een persoon nog niet eerder heeft meegemaakt en waarvoor in zijn of haar gedragsrepertoire geen pasklare antwoorden beschikbaar zijn, maar die iemand niet kan ontlopen. Zulke situaties doen zich in ieders levensloop voortdurend voor. Ze kunnen uitdagend en aangenaam zijn maar ook zeer bedreigend. In de wijze waarop mensen zulke existentiële problemen oplossen komt hun ware aard het best tot uitdrukking. In het VFM zijn alle bijvoeglijke naamwoorden die de aard van het gedrag van mensen in zulke situaties beschrijven – en dat zijn er enkele tienduizenden in elke taal –, in verschillende talen systematisch geordend en onderzocht (Goldberg, 1990).

Bij een tweede benadering van persoonlijkheid in het kader van het VFM zijn alle bestaande beschrijvingen van mensen met een psychiatrische stoornis – en dat zijn ook heel veel beschrijvingen – systematisch geordend en onderzocht (McCrae & Costa, 1987). Ongetwijfeld waren in de geschiedenis van de mensheid de problemen en de gekozen oplossingen van mensen die we tegenwoordig aanduiden als psychiatrische patiënten, ook het meest spectaculair.

Bij beide benaderingen kwamen steeds dezelfde vijf fundamentele persoonlijkheidsfactoren naar voren (vandaar de naam VFM), namelijk: *Extraversie*, dat is de mate van activatie tegenover passiviteit van een individu of, in andere woorden, de mate waarin de persoon intense prikkels opzoekt en actief is of juist intense ervaringen en activiteiten vermijdt en passief is. *Vriendelijkheid* betreft de interpersoonlijke gerichtheid van de persoon, variërend van warm, gericht op samenwerken en betrokken bij anderen tot vijandig en tegenwerkend. *Zorgvuldigheid* betreft de organisatie van het gedrag, het doorzettingsvermogen en de motivatie van een persoon om doelgericht taakgedrag tot een goed einde te brengen tegenover slordigheid, nalatigheid en het toegeven aan impulsen en verleidingen. *Emotionele stabiliteit* heeft betrekking op de regulatie van emoties en geeft weer of een persoon emotioneel stabiel is of juist snel overstuurd raakt en gehinderd wordt door onplezierige emoties. *Openheid voor ervaringen* geeft aan in hoeverre een persoon brede interesses heeft, flexibel informatie verwerkt en geneigd is tot tolerantie en actieve exploratie van het onbekende.

Persoonlijkheid en temperament

Tot het ontstaan van het VFM werd de persoonlijkheid van jonge kinderen aangeduid als temperament en meer biologisch bepaald geacht dan de persoonlijkheid van volwassenen. Halverson, Kohnstamm en Martin (1994) stelden zich echter de vraag of het temperament in de kinder- en jeugd jaren en de persoonlijkheid op latere leeftijd eenzelfde structuur zouden vertonen en of die structuur zou samenvallen met het VFM. Als dat het geval was, zouden we over één en hetzelfde model beschikken voor de beschrijving van individuele verschillen in de ontwikkeling van het temperament en de persoonlijkheid van de conceptie tot de dood. Dolph Kohnstamm nodigde ons uit om deel te nemen aan dat onderzoek. In longitudinaal onderzoek hadden wij grote aantallen kinderen en adolescenten langdurig gevolgd. Daarbij beschikten wij over persoonlijkheidsbeschrijvingen door leraren en ouders van kinderen over de leeftijd van 3 tot 16 jaar en over zelfbeschrijvingen en beschrijvingen door leeftijdgenoten van adolescenten in de leeftijd van 11 tot 14 jaar. Wij konden inderdaad aantonen dat het Vijf-Factoren-Model van toepassing is op de persoonlijkheid van heel jonge kinderen tot ver in de adolescentie en dat verschillende informant, namelijk leraren en ouders en ook adolescenten bij zichzelf en bij leeftijdgenoten, de persoonlijkheidsstructuur op dezelfde wijze waarnemen (van Lieshout & Haselager, 1994). Nadien heeft het gebruik van uiteenlopende onderzoeksmethoden bij verschillende onderzoeksgroepen door onszelf en door vele andere onderzoekers de geschiktheid van het VFM voor het onderzoek van de persoonlijkheid tijdens de levensloop bevestigd (Branje, van Aken, van Lieshout, & Mathijssen, 2003; Scholte, van Aken, & van Lieshout, 1997). Ook bij diverse soorten zoogdieren blijkt het Vijf-Factoren-Model een geschikt model te zijn voor de beschrijving van individuele verschillen in de persoonlijkheid (Gosling, Kwan, & John, 2003), wat het idee van het ontstaan van persoonlijkheid in de evolutie van de mensheid versterkt.

Persoonlijkheidstypen en levensloop

Toen we eenmaal beschikten over een handzaam model voor de bestudering van de persoonlijkheid, hebben we ons vervolgens gericht op het onderzoek van persoonlijkheidstypen. Ideeën over verschillen in persoonlijkheidstypen stammen al uit de oudheid en komen in de loop van de geschiedenis steeds weer terug. We gingen uit van de gedachte dat ontwikkelingstrajecten of ontwikkelingslijnen typisch zouden kunnen verschillen voor mensen met een verschillend persoonlijkheidstype. Ons eerste onderzoek naar persoonlijkheidstypen was inderdaad veelbelovend, ook al konden we de bevindingen in eerste instantie niet goed interpreteren (van Lieshout, Haselager, & Riksen-Walraven, 1994).

Voor dat onderzoek beschikten we over de persoonsbeschrijvingen op de vijf factoren van het VFM door leraren van dezelfde 79 kinderen (35 jongens en 44 meisjes) op drie leeftijden, namelijk 7, 10 en 12 jaar. Het bleek dat in de persoonlijkheidsontwikkeling

van basisschoolleerlingen drie hoofdlijnen te onderscheiden waren, die elk weer onder te verdelen waren in twee subtypen. In een later onderzoek (Scholte, van Lieshout, de Wit, & van Aken, In press van Aken, van Lieshout, & Scholte, 1998; van Lieshout, Haselager, Riksen-Walraven, & van Aken, 1995) vonden wij bij enkele duizenden leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs opnieuw dezelfde drie hoofdtypen en binnen elk type ook weer dezelfde twee subtypen. Ook andere onderzoekers vonden dezelfde hoofdtypen met uiteenlopende onderzoeksmethoden en op verschillende leeftijden (Caspi, 1998). In de literatuur worden de drie hoofdtypen tegenwoordig aangeduid als Veerkrachtigen, Overcontrollers en Undercontrollers. Mensen met een veerkrachtig persoonlijkheidstype scoren hoog op alle vijf factoren van het VFM en zijn vindingrijk en flexibel in het oplossen van problemen op allerlei gebied. Overcontrollers scoren laag op extraversie en emotionele stabiliteit en tenderen naar sterke controle van impulsen en emoties, terwijl Undercontrollers vooral laag scoren op Vriendelijkheid en Zorgvuldigheid en tenderen naar zwakke impulsregulering.

De beide laatstgenoemde types zijn ook bij koolmezen vastgesteld en worden daar aangeduid als Voorzichtig ('Cautious' = Overcontrollers) en Brutaal ('Bold' = Undercontrollers) (Verbeek, 1998). In kunstmatig selectieonderzoek waarbij koolmezen van eenzelfde type kunstmatig met elkaar gepaard werden, groeiden beide typen in vier opeenvolgende generaties volledig uit elkaar. Dat duidt bij koolmezen op een genetische achtergrond van de verschillen in deze beide persoonlijkheidstypen (Drent, van Oers, & van Noordwijk, 2003; van Oers, Drent, de Goede, & van Noordwijk, 2004). Het soort vindingrijkheid en flexibiliteit dat mensen tot het veerkrachtige type kan maken, is bij koolmezen kennelijk moeilijker te identificeren en dus ook niet in selectieonderzoek betrokken.

Bij Veerkrachtige personen vonden wij twee subtypen, namelijk het 'Communal' of sociabele en het 'Agentic' of autonome subtype (Bakan, 1966; Robins, John, & Caspi, 1998). Communals zijn meer sociaal betrokken en houden bij probleemoplossing in hoge mate rekening met anderen. Bij Agentic Veerkrachtigen staat autonomie voorop: zij zijn vooral gericht op het realiseren van hun eigen doelen, desnoods met voorbijgaan aan de belangen van anderen. Als Agentic Veerkrachtigen ten koste van anderen hun eigen autonomie najagen kunnen het bijvoorbeeld leiders zijn van jeugdbendes en op latere leeftijd moeilijk grijpbare leiders van criminele organisaties. Overcontrollers zijn onder te verdelen in Prestatiegerichte en Kwetsbare Overcontrollers. Prestatiegerichte Overcontrollers zijn erop gericht om in hoge mate te voldoen aan maatschappelijke verwachtingen, terwijl de Kwetsbare Overcontrollers eerder geplaagd worden door angsten, emotionele problemen en lage zelfwaardering. De Undercontrollers zijn te onderscheiden in Impulsieve en Antisociale Undercontrollers. De Impulsieve zijn gekenmerkt door lage concentratie en afleidbaarheid; de Antisociale door hinderlijk en antisociaal gedrag, vaak gepaard met zwakke regulering van emoties van irritatie, woede of boosheid.

De persoonlijkheidsprofielen van beide subtypes binnen elk hoofdtype waren wel duidelijk onderscheidbaar, maar de onderlinge verschillen op de vijf afzonderlijke persoonlijkheidsdimensies waren niet groot. Wanneer je echter keek naar de wijze waarop elk subtype opgewassen was tegen de maatschappelijke eisen die aan hen gesteld werden, dan traden aanzienlijke verschillen aan het licht (Scholte et al, in press). Mede op grond van het kunstmatig selectieonderzoek bij koolmezen, suggereerden wij dat verschillen in de persoonlijkheidsontwikkeling, dat wil zeggen tussen de drie hoofdtypen, voor een groot deel genetisch bepaald zijn en dat de verschillen tussen subtypes binnen eenzelfde hoofdtype vooral samenhangen met verschillen in socialisatie en ervaringen. Als er veranderingen in de loop van de ontwikkeling optreden, verwachten we die vooral van het ene subtype naar het andere en minder tussen de hoofdtypen.

ONTWIKKELINGSDOMEINEN EN LEVENSLLOOP

In de geschiedenis van de psychologie hebben psychologen steeds geprobeerd om het menselijk gedragsrepertoire volledig in beeld te brengen waarmee tegelijk de menselijke persoonlijkheid inzichtelijk zou worden. Ze gingen daarbij bijvoorbeeld uit van een inventarisatie van menselijke behoeften (Maslow, 1954), motieven (Ford, 1992), het zelf (Ryan & Deci, 2000), of het streven naar geluk (Ryff, 1989). Enkele persoonlijkheids- (Block & Block, 1980) en temperamentonderzoekers (Rothbart, 1989) gingen er vanuit dat de persoonlijkheid vooral tot uitdrukking komt in probleemoplossingsgedrag. Dat riep de vraag op naar een systematisch overzicht van alle mogelijke soorten problemen die mensen in de loop van hun leven tegenkomen. Consequent doorredenerend vanuit het VFM, heb ik voorgesteld (van Lieshout, 2000; 2002; 2004) dat in de loop van de evolutie specifieke taal is ontwikkeld om gedrag te beschrijven waarmee mensen in de loop van hun leven problemen oplossen op vijf ontwikkelingsdomeinen die aansluiten bij de vijf factoren van het VFM. Succesvolle oplossing van problemen op een bepaald domein in een bepaalde fase van de ontwikkeling stelt personen in staat meer succesvol problemen op datzelfde domein in een latere fase van de levensloop aan te pakken. Bijvoorbeeld, kinderen die hun moedertaal goed hebben leren spreken, zullen later gemakkelijker leren lezen. Succesvolle aanpak van problemen op een ontwikkelingsdomein is echter zo vanzelfsprekend dat het nauwelijks opvalt. Pas wanneer mensen niet in staat blijken om vanzelfsprekend geachte oplossingen te realiseren springen ontwikkelingsdomeinen in het oog.

Na een uiteenzetting over ontwikkelingsdomeinen heb ik in mijn colleges studenten steeds uitgedaagd om in aansluiting bij de vijf factoren van het VFM de vijf ontwikkelingsdomeinen op te schrijven die in de loop van de menselijke evolutie ontstaan zijn en tijdens de gehele levensloop problemen of uitdagingen vormen. Ieder mens en dus ook zij zelf worden er gedurende hun gehele leven mee geconfronteerd. Ik zou u nu hetzelfde kunnen vragen. Vanwege de beperkte tijd en omdat u wellicht geen pen en papier bij de hand

hebt, geef ik nu mijn voorstel weer. Mijn voorstel vertoont uiteraard gelijkenis met de eerder genoemde voorstellen van andere psychologen, maar wijkt daar ook wezenlijk van af, omdat het de organisatie van gedrag benadrukt in het verloop van de menselijke levensloop en omdat het uitgaat van een evolutieperspectief.

Het eerste domein, *behoud van fysieke integriteit*, hebben mensen gemeen met vrijwel alle diersoorten. Het manifesteert zich gedurende de gehele levensloop in de zorg van mensen voor hun gezondheid, fysieke aantrekkelijkheid en fysieke fitness. Dit domein omvat ook de gerichtheid op voortplanting. Fysieke ontwikkeling, handhaving van fysieke integriteit en de gerichtheid op voortplanting hebben tot dusverre niet veel belangstelling van persoonlijkheidspsychologen gekregen, maar wel van biologen die de persoonlijkheid van dieren in samenhang met hun fitness onderzoeken (Drent et al., 2003; van Oers et al., 2004; Verbeek, 1998). Dit domein lijkt in het bijzonder gerelateerd aan Extraversie (of reactiviteit, zoals biologen het aanduiden), als de dimensie die als eerste geactiveerd wordt bij de ervaring van fysieke bedreiging. Behoud van fysieke integriteit wordt geschonden bij ziekte, lichamelijke letsels, aftakeling of fysieke aanranding en is dan het meest manifest.

Het tweede domein is dat van de *interpersoonlijke relaties* en is gerelateerd aan Vriendelijkheid. Het betreft de sociale competentie in het aangaan en in stand houden van een variëteit aan dyadische relaties zoals de kind-ouder, broer-zus (sibling), vriendschap, partner, ouder-kind, en andere hechte relaties. Het belang van dit domein wordt vooral duidelijk bij verlies van relatiepartners door overlijden of scheiding, maar ook bij ernstige conflicten in relaties. Ook wanneer een persoon zich buitengesloten, afgewezen of verworpen voelt in een relatie of door een groep leidt dat tot aanpassingsproblemen (Twenge, Baumeister, Tice, & Stucke, 2001).

Als derde domein moet een persoon tijdens de levensloop steeds nieuwe kennis en vaardigheden verwerven om optimaal gebruik te kunnen maken van de omgeving. Dit domein wordt aangeduid als het *competentiedomein*. Zorgvuldige verkenning en beheersing van de omgeving valt er onder (White, 1959) maar ook allerlei vormen van prestatiegedrag. Bijvoorbeeld taalverwerving, het doorlopen van een school- en beroepsloopbaan, het opvoeden van kinderen of het leren kennen van een nieuwe omgeving na een verhuizing kunnen tot dit domein gerekend worden. Dit domein is vooral manifest wanneer iemand zich uitgesloten weet van algemeen toegankelijke maatschappelijke kansen of rechten, zoals recht op scholing of op arbeid of wanneer iemands prestaties gekleineerd of belachelijk gemaakt worden, of wanneer na een verhuizing oriëntatie in een nieuwe omgeving niet meer wil lukken. De persoonlijkheidsdimensie Zorgvuldigheid, waarbij personen er op gericht zijn om hun gedrag te laten beantwoorden aan objectieve, maatschappelijke of persoonlijke criteria of standaarden sluit het meest aan bij het competentiedomein.

Het vierde domein betreft het verwerven en het in stand houden van een *coherent besef van het eigen zelf of een persoonlijke identiteit*. Een gevoel van persoonlijke identiteit bestaat bij een optimale afstemming tussen het zelfbeeld dat iemand feitelijk heeft en zijn of haar ideaal zelfbeeld of tussen de eigen identiteit en de maatschappelijke rollen en verwachtingen die gekoppeld zijn aan die identiteit, bijvoorbeeld de identiteit van man, vrouw, vader, dochter of iemands professionele identiteit. De ontwikkeling van de sekse-identiteit en een identiteitsbesef gekoppeld aan andere biologische, maatschappelijke en persoonlijke rollen hoort ook bij dit domein. Verwerving en behoud van persoonlijke identiteit resulteert in emotioneel evenwicht, terwijl verstoring op de eerste plaats resulteert in emotionele destabilisatie. Behoud van coherentie van het zelfbeeld is daarom gerelateerd aan de persoonlijkheidsdimensie Emotionele Stabiliteit.

Het vijfde domein, gekoppeld aan de persoonlijkheidsdimensie Openheid voor nieuwe ervaring, omvat het *culturele domein*. De persoonlijkheidsdimensie Openheid voor nieuwe ervaring wordt soms zelfs aangeduid als Cultuur (McCrae & Costa, 1987). Het betreft het spirituele, religieuze, artistieke, creatieve en ideologische domein en de wijze waarop mensen betekenis verlenen aan hun bestaan. Bij schending van de rechten van de mens, zoals inperking van de vrijheid van religie of levensovertuiging of van de vrijheid van meningsuiting, maar ook bij inperking van creativiteit en fantasie worden mensen zich bewust van dit domein. Biologen, zoals De Waal (1996), gaan ervan uit dat cultuur in de loop van de evolutie is ontstaan. Ze nemen cultuur ook bij mensapen waar.

Processen bij probleemoplossing

De aanpak van problemen doet een beroep op een aantal psychologische processen. De persoonlijkheid is ook van belang voor een goed begrip van die processen. Om problemen te kunnen aanpakken moet een persoon op de eerste plaats *geactiveerd* worden. Zonder activering komt probleemoplossing niet op gang. Activering is een voorwaarde voor probleemoplossing. Activering bestrijkt een continuüm van activering en impulsiviteit tegenover geremdheid en de onderdrukking van impulsen. Naast activering zijn bij probleemaanpak vier andere psychologische functies in het geding, dat wil zeggen, *cognities en informatieverwerking*, nodig voor de analyse van problemen en voor het bedenken van alternatieve oplossingen; *planmatige en gecontroleerde uitvoering* van gedrag waarmee iemand op een uitdaging ingaat; *affectregulering* voor de controle van emoties bij probleemoplossing, en *intentionele gerichtheid of doeloriëntaties* bij de keuze van specifieke oplossingen (Crick & Dodge, 1984; maar vergelijk ook Calon & Prick, 1968). Deze psychologische functies zijn gerelateerd aan de dimensies van het vijf factoren model, namelijk activering aan Extraversie, cognities en informatieverwerking aan Openheid, gedragsregulering aan Zorgvuldigheid, affectregulering aan Emotionele Stabiliteit en intentionaliteit en doeloriëntaties aan elk van de vijf persoonlijkheids-

dimensies, afhankelijk van het ontwikkelingsdomein, waarop een probleem primair betrekking heeft. Veel problemen doen zich voor en moet iemand oplossen in *interactie met anderen*. Processen van relationele ondersteuning of van obstructie door anderen zijn erbij betrokken en die zijn specifiek gekoppeld aan Vriendelijkheid en de kwaliteit van iemands interpersoonlijke relaties.

In eerdere publicaties hebben we laten zien hoe de psychologische processen van cognitie en informatieverwerking (denken), gedragsregulering (doen), affectregulering (voelen), en intentionaliteit en doeloriëntatie (willen) verder gespecificeerd kunnen worden in samenhang met elk van de vijf ontwikkelingsdomeinen (van Lieshout, 2000; 2002; 2004). Ook hebben we de aanpak van problemen in de loop van de ontwikkeling vanuit het perspectief van de persoonlijkheidsdimensie Vriendelijkheid gerelateerd aan facetten van ervaren relationele ondersteuning (van Lieshout, Cillessen, & Haselager, 1999).

Persoonlijkheidsontwikkeling en tweepersoonsrelaties in gezinnen

Om de ontwikkeling van de persoonlijkheid in samenhang met tweepersoonsrelaties te onderzoeken hebben we gekozen voor een leeftijd en sociale context waar deze ontwikkeling geacht wordt onstuimig te verlopen. In haar dissertatieonderzoek onderzocht Susan Branje in een longitudinaal onderzoek van drie jaar de persoonlijkheidsontwikkeling en tweepersoonsrelaties in 285 gezinnen van twee ouders met twee adolescente kinderen in de leeftijd van 11 tot 17 jaar (Branje, van Lieshout, & van Aken, 2004). Immers, nog steeds heerst het stereotype beeld dat de adolescentie een periode is van grote turbulentie in de ontwikkeling en van conflicten tussen ouders en hun adolescente kinderen. In empirisch onderzoek wordt dat stereotype beeld echter niet bevestigd (Scholte, van Lieshout, & van Aken, 2001). Ook Susan Branje toonde aan dat de persoonlijkheid en de relaties van de meeste adolescenten en hun ouders weinig veranderen; hun persoonlijkheidsontwikkeling wordt gekenmerkt door een hoge mate van stabiliteit. Maar er zijn wel grote individuele en gezinsverschillen in de mate waarin de persoonlijkheid van kinderen, maar ook die van ouders, in de loop van de adolescentie aan ontwikkeling onderhevig is. Een aantal adolescenten en hun ouders, - en daarbij gaat het om een belangrijke minderheid die het stereotype van turbulentie mogelijk in stand houdt -, vertoont wel significante veranderingen in hun persoonlijkheid. Als één persoonlijkheidsdimensie bij een persoon aan grote verandering onderhevig was, gold dat meestal ook voor andere dimensies en grote verandering in de persoonlijkheid van één persoon in een gezin ging ook vaker gepaard met drastische veranderingen in de persoonlijkheid van andere gezinsleden. Veranderingen in de persoonlijkheid van gezinsleden verliepen meestal in dezelfde - ongunstige, maar vaak ook gunstige - richting voor de verschillende dimensies en voor verschillende gezinsleden. Bij deze veranderingen was de persoonlijkheidsdimensie Vriendelijkheid de gangmaker, wat het belang van Vriendelijkheid in de

relationele ondersteuning in gezinsrelaties onderstreept. De veranderingen in de persoonlijkheid binnen een gezin bleken namelijk gepaard te gaan met gelijkgerichte – gunstige of ongunstige -- veranderingen in ervaren onderlinge relationele ondersteuning door de gezinsleden. Dit onderzoek maakt duidelijk dat de persoonlijkheid ook in zogenaamde turbulente episodes van de levensloop in het algemeen stabiel is. Maar er kunnen wel ontwikkelingen in de persoonlijkheid optreden die in deze gezinnen gepaard ging met veranderingen in de context van de sociale relaties.

DYADISCHE OF TWEEPERSOONSRELATIES IN SCHOOLKLASSEN

In ons onderzoek waren wij behalve op relaties in gezinnen ook gericht op de tweepersoonsrelaties van kinderen en adolescenten met leeftijdgenoten in schoolklassen. Mijn belangstelling voor relaties van kinderen met leeftijdgenoten is gestart met mijn dissertatieonderzoek (van Lieshout, 1972), waarin ik de stabiliteit in de relaties van horende en dove kleuters bestudeerde. Vanaf die tijd stamt ook mijn samenwerking met mijn Amerikaanse leermeester, collega en vriend Willard W. Hartup, die tot op de dag van vandaag voortduurt (van Lieshout, Güroğlu, Haselager, Verhoeven, Scholte, de Wit, & Hartup, Submitted).

Wij denken dat relaties met leeftijdgenoten voor kinderen en adolescenten van belang zijn, omdat die relaties op dat moment in de levensloop een brugfunctie vervullen tussen de relaties in het gezin van herkomst en in het gezin en de maatschappij die jongeren zelf gaan vormen. We gaan er vanuit dat tweepersoonsrelaties de kern vormen van het relatienetwerk van mensen en daarom hebben we in ons onderzoek gekozen voor de bestudering van wederkerige vriendschappen en wederkerige antipathieën. We kozen voor wederkerige antipathieën om zowel milde als meer ernstige vormen van vijandschap te kunnen onderzoeken. In een wederkerige vriendschap wijzen twee klasgenoten elkaar aan als vriend; in een wederkerige antipathie wijzen twee klasgenoten elkaar aan als 'helemaal niet aardig'. We kozen voor onderzoek in schoolklassen omdat het de belangrijkste sociale context is buiten het gezin, die je op vergelijkbare wijze vanaf de vroege kinderjaren tot het einde van de adolescentie kunt onderzoeken.

Voor ons onderzoek van relaties met leeftijdgenoten hebben wij een model ontwikkeld, dat over de hele levensloop geldt, maar dat we in onderzoek bij kinderen en bij adolescenten in schoolklassen hebben gevalideerd (van Lieshout, Güroğlu, & Haselager, 2005). Vervolgens hebben wij dat model in longitudinaal onderzoek toegepast om de aanpassing van jongeren in de adolescentie te voorspellen.

In het model gaan we uit van vier niveaus die we uitbeelden als vier concentrische cirkels. De binnenste cirkel is het *individuele* niveau en betreft de verschillende rollen van leerlingen als vriend of vriendin in hun wederkerige vriendschappen en als tegenstander of antagonist in hun antipathieën. De tweede cirkel staat voor het niveau van tweepersoonsrelaties waarin we de soorten vriendschappen en antipathieën, die mensen

kunnen hebben, onderscheiden. De derde cirkel, het niveau van het *relatienetwerk*, omvat de mogelijke combinaties van vriendschappen en antipathieën die leerlingen kunnen hebben. De vierde cirkel, het niveau van de *groep*, betreft de acceptatie en afwijzing van een leerling door de hele groep.

De kern van het model zijn iemands tweepersoonsrelaties; in schoolklassen zijn dat wederkerige vriendschappen en antipathieën. Van tweepersoonsrelaties zijn op individueel niveau de rollen van mensen afgeleid en tweepersoonsrelaties vormen de basiselementen van de relatienetwerken van mensen. Ook een groep lijkt zich bij de acceptatie en afwijzing van afzonderlijke groepsleden niet alleen te richten op de persoon als zodanig, maar ook op de aard van iemands tweepersoonsrelaties en op de rollen die een persoon in die relaties inneemt.

Ik geef een voorbeeld uit een schoolklas. Een meisje, Anne, neemt verschillende rollen aan in elk van haar beide wederkerige vriendschappen en in elk van haar beide wederkerige antipathieën. Anne heeft dus twee vriendinnen, Bea en Clara, die omgekeerd Anne als hun vriendin aanwijzen. Anne heeft een beschermende rol ten opzichte van Bea, die vaak gepest wordt door klasgenoten, maar ze heeft een steunende rol naar Clara, met wie ze samen agressief gedrag tegen andere kinderen onderneemt. Anne heeft ook twee wederkerige antipathieën: ten opzichte van Daan, die zelf Anne ook heel erg onaardig vindt; Anne heeft een slachtofferrol ten opzichte van Daans pesterijen. Anne heeft ook een antipathie ten opzichte van Eric; ze verstoren alle twee de gang van zaken in de klas. Op het niveau van het netwerk, verschilt het netwerk van Anne van dat van Fanny; Fanny heeft alleen maar vriendinnen en geen enkele wederkerige antipathie. Annes netwerk verschilt ook van dat van Gerard; Gerard heeft alleen antipathieën en geen enkele vriend. Op het niveau van de groep heeft Anne een controversiële positie in de groep (Newcomb & Bukowski, 1983); ze wordt zowel geaccepteerd als afgewezen in de klas als geheel.

We zijn ervan uitgegaan dat de beide partners in deze dyadische relaties het duidelijkst onderscheiden worden door vijf categorieën van gedrag, namelijk prosociale en antisociale interacties en sociaal teruggetrokken gedrag (Hartup & van Lieshout, 1995) en pesten en slachtofferschap. Prosociaal, antisociaal en teruggetrokken gedrag werden beoordeeld door leeftijdgenoten, omdat die gedragingen goed waarneembaar zijn voor groepsgenoten. Pesten en slachtofferschap hebben de leerlingen zelf beoordeeld.

Op het dyadisch niveau hebben we twee soorten dyadescores gebruikt: de eerste soort scores is het gemiddelde van de individuele scores van beide partners in de dyade op elk van de vijf onderzochte gedragingen. De gemiddelde scores meten de mate waarin de dyade zich engageert in het gedrag. De tweede soort scores, de discrepantiescores, is het absolute verschil tussen de scores van beide dyadeleden: lage discrepantiescores wijzen op onderlinge gelijkheid van de dyadeleden ('soort zoekt soort'); hoge scores wijzen op complementariteit of aanvullend gedrag of op onderlinge tegenstelling tussen de beide personen in de dyade ('uitersten raken elkaar') (Kashy & Kenny, 2000).

We gingen er niet vanuit dat alle vriendschappen en alle antipathieën hetzelfde zouden zijn. Inderdaad, in haar dissertatieonderzoek was Berna Güroğlu in staat om drie typen vriendschappen te onderscheiden in 737 vriendschappen van basisschoolleerlingen en 1002 vriendschappen van adolescenten. De drie typen die zij bij kinderen vond, leken erg op die bij de adolescenten. Op basis van de gedragsprofielen van de vriendenparen heeft zij de drie types aangeduid als Teruggetrokken vriendschappen, Prosociale vriendschappen en Antisociale vriendschappen (Güroğlu, van Lieshout, Haselager, & Scholte, Submitted). Een Antisociale vriendschap bestaat bijvoorbeeld uit twee vrienden die samen veel agressief gedrag vertonen en klasgenoten pesten.

Berna Güroğlu vond verder dat binnen elk type vriendschap de beide leden vaak een verschillende rol hebben. Op beide leeftijden kwamen dezelfde zes typen vriendenrollen naar voren. In het Teruggetrokken vriendschapstype waren het Slachtoffers en Prosociale vrienden. De Prosociale vriend neemt het Slachtoffer vaak in bescherming. In de Prosociale Vriendschappen vonden we Hoog Prosociale en Minder Prosociale vrienden. De Antisociale vriendschappen combineerden vaak een Antisociale Pester met een Antisociale vriend die wel antisociaal gedrag vertoonde maar medeleerlingen niet pestte (Güroğlu et al., Submitted).

Soortgelijk onderzoek van 257 wederkerige antipathieën bij kinderen en 350 bij adolescenten leverden op elke leeftijd vier verschillende types antipathieën op. Drie types waren hetzelfde bij kinderen en adolescenten. De antipathieën werden aangeduid als Prosociaal tegenover Antisociaal, Gereserveerd tegenover Uitbundig, en Teruggetrokken tegenover Openlijke Pester. Bij kinderen kwam verder een Even Storend antipathietype naar voren en bij adolescenten een type dat bestond uit een Slachtoffer tegenover een Stiekeme Pester. De benaming van de antipathiedyades duidde de rollen van beide tegenstanders in elk dyadetype aan; bijvoorbeeld een Prosociale en een Antisociale tegenstander vormden samen het Prosociale tegenover Antisociale antipathietype (Güroğlu, Haselager, van Lieshout, & Scholte, Submitted).

Kortom, conform onze verwachting bleken niet alle vriendschappen en niet alle antipathieën hetzelfde te zijn. Verschillende typen vriendschappen en antipathieën zijn te onderscheiden met verschillende profielen van sociaal interactief gedrag. In sommige dyadentypes lijken de gedragsprofielen van de beide partners in de dyade erg op elkaar. Bijvoorbeeld in Prosociale vriendschappen en in Even Storende antipathiedyades vertonen beide partners in de dyade vergelijkbare interactieprofielen. In andere dyadentypes vullen de profielen van beide partners elkaar aan: ze zijn complementair. Bijvoorbeeld, één van de vrienden beschermt de ander in Sociaal Teruggetrokken vriendschappen. In weer andere dyadentypes staan de gedragsprofielen van beide partners diametraal tegenover elkaar, bijvoorbeeld Slachtoffers tegenover Stiekeme Pesters in de adolescentie.

Consistentie van de dyadentypen en rollen van een leerling

Tot dusver heb ik de afzonderlijke rollen en de afzonderlijke dyades van leerlingen in de basisschool en in het voortgezet onderwijs besproken. Twee belangrijke vragen bleven daarbij echter nog onbeantwoord. De eerste vraag was of leerlingen met meerdere vriendschappen en meerdere antipathieën op een bepaald moment eerder vriendschappen en antipathieën van dezelfde soort hebben of juist heel verschillende met verschillende kinderen en of ze steeds dezelfde of juist een variëteit aan rollen innemen. Kort gezegd, is er wél of geen consistentie in de dyadentypen en rollen van leerlingen? In de tweede vraag vroegen we ons af hoe de consistentie over verloop van tijd zou zijn, bijvoorbeeld tussen de bovenbouw van de basisschool en drie jaar later in de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs. In die tijd veranderen leerlingen van school; hun klassen worden door elkaar gehusseld en veel kinderen zijn na drie jaar niet meer bevriend met dezelfde personen. De vraag luidt dus of een leerling, ondanks de wisseling van personen in zijn of haar dyadische relaties, na drie jaar toch nog hetzelfde soort vriendschappen en antipathieën heeft en in die relaties hetzelfde soort rollen vervult? Die vragen zijn van groot belang. Immers, als er over de verschillende relaties van kinderen en over verloop van tijd geen sprake zou zijn van consistentie, hoe zou er dan sprake kunnen zijn van een brugfunctie van de relaties in het gezin van herkomst met volwassen relatiepatronen?

Berna Güroğlu (Güroğlu, van Lieshout, & Haselager, 2005) heeft ook het antwoord op die vragen uitgezocht. Ongeveer de helft van 2518 basisschoolleerlingen en van 3333 leerlingen in het voortgezet onderwijs hadden twee of drie beste wederkerige vriendschappen; bijna 10 procent van alle kinderen en adolescenten hadden twee of drie antipathieën. De vriendschappen van kinderen en adolescenten waren overwegend van hetzelfde type. Dat gold ook voor hun antipathieën en het gold ook voor de rollen die kinderen en adolescenten in dyades innamen. Bij kinderen en adolescenten die zowel vriendschappen als antipathieën hadden, kwamen bovendien bepaalde combinaties van vriendschapstypes met antipathietypes systematisch meer voor dan andere, wat de consistentie in het relatienetwerk van leerlingen nog verder vergroot.

Consistentie van rollen over verloop van tijd

Van alle 511 leerlingen die tweemaal werden onderzocht, namelijk zowel in de bovenbouw van het basisonderwijs als drie jaar later in de onderbouw van het voortgezet onderwijs, had op beide momenten 64 procent tenminste één vriend en 11 procent tenminste één antipathie (Güroğlu et al., 2005). Alleen bij kinderen met minimaal een vriendschap en minimaal een antipathie op beide momenten was consistentie over verloop van tijd vast te stellen. De helft van alle vriendschappen en antipathieën waren op beide momenten van hetzelfde type, wat ver boven kansniveau is, en in hun dyadische relaties houden leerlingen overwegend dezelfde rol. Dit patroon deed ons denken aan echt-

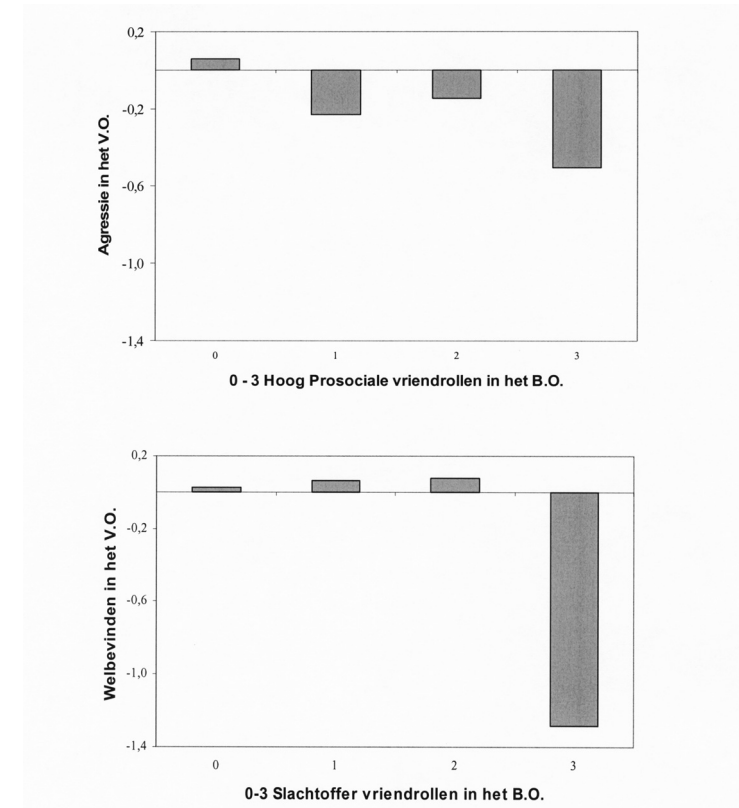
paren die gaan scheiden en na verloop van tijd weer een relatie aangaan met hetzelfde type partner (en daarmee een grotere kans lopen om opnieuw te scheiden). Het goede nieuws is overigens dat een aanzienlijke minderheid van de leerlingen niet alleen maar hetzelfde type relaties en rollen in hun relaties heeft, maar daarnaast ook nog (enigszins) verschillende. Naast hoge consistentie is er dus ook een zekere mate van variëteit en dat biedt desgewenst ruimte voor interventies.

Aard en consistentie van rollen in relaties en aanpassing

Tot nu toe heb ik nog niet laten zien wat het belang is op termijn van de aard en de consistentie van de rollen van leerlingen in het basisonderwijs voor hun aanpassing op een later moment; dat is, wat biologen de fitness van een persoon zouden noemen. Een voorbeeld betreffende het aantal en de consistentie van vriendenrollen ziet u in Figuur 2 (Güroğlu et al., 2005). In de figuur (boven en onder) zijn in de kolommen leerlingen weergegeven die in het basisonderwijs nul, een, twee of drie wederkerige vriendschappen hebben. Het verschil tussen het histogram boven en onder is dat alle leerlingen in het histogram boven in hun vriendschappen de rol hebben van een Hoog Prosociale vriend, terwijl de leerlingen in het histogram beneden de rol hebben van Slachtoffer van pesten. De figuur laat dus zien dat het er niet om gaat dát je vrienden hebt en hoeveel, maar welke rol je hebt in je vriendschappen en hoe consistent die rol is. Het histogram boven laat zien dat leerlingen, die in de basisschool drie keer de rol hebben van een Hoog Prosociale vriend, drie jaar later in het voortgezet onderwijs beduidend minder agressief zijn dan wanneer ze minder vaak (0 tot 2 keer) diezelfde rol hebben. De leerlingen in de rechterkolom van het histogram onder hebben ook drie vriendschappen, maar in alle drie vriendschappen hebben ze de rol van Slachtoffer van pesten. Zulke leerlingen, ook al hebben ze drie wederkerige vrienden in de basisschool, blijken in het voortgezet onderwijs een extreem laag psychologisch welbevinden te hebben, dat gekenmerkt wordt door zeer lage zelfwaardering, veel piekeren en symptomen van depressie. Het goede nieuws zit hier in de drie linker kolommen van het histogram onder: na verloop van drie jaar doet het er kennelijk niet veel toe voor je psychologisch welbevinden of je vroeger in de basisschool 0, 1 of 2 keer een slachtofferrol had in je vriendschappen. Voor de aanpassing van leerlingen op lange termijn is het blijkbaar niet erg relevant óf je vrienden hebt, maar of je in je vriendschappen voldoende rollen hebt van de goede soort (Güroğlu et al., 2005).

HET DYADISCH NETWERK NIVEAU

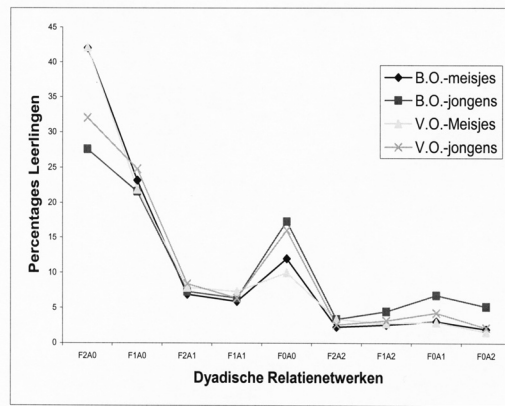
Op het derde niveau, het Dyadisch Netwerk Niveau, ga ik ook wat nader in. De meeste mensen hebben verschillende wederkerige vriendschappen in een groep en een aantal heeft meerdere wederkerige antipathieën en veel mensen hebben zowel vriendschappen als antipathieën. Op basis van de aantallen wederkerige vriendschappen en wederkerige

Figuur 2. Aanpassing (agressie, psychologisch welbevinden) in het voortgezet onderwijs (V.O.) van leerlingen die in het basisonderwijs (B.O.) 0, 1, 2, of 3 wederkerige vriendschappen hadden.

antipathieën van 2.258 kinderen en 3.074 adolescenten in hun schoolklas bepaalden we of een leerling nul, één, of meer dan één vriendschap en nul, één, of meer dan één antipathie in zijn of haar klas had (van Lieshout et al., Submitted). Op die manier construeerden we op elke leeftijd een continuüm van negen dyadische relatienetwerken. Het netwerk van een leerling kan bestaan uit: (1) twee of meer vriendschappen en geen antipathieën (F1A0); (2) één vriendschap en geen antipathieën (F1A0); (3) twee of meer vriendschappen en één antipathie (F2A1); (4) twee of meer vriendschappen en twee of meer antipathieën (F2A2); (5) geen vriendschappen en geen antipathieën (FoA0: de buitenstaanders); (6) één vriendschap en één antipathie (F1A1), (7) één vriendschap en twee of meer antipathieën (F1A2); (8) geen vriendschappen en één antipathie (FoA1); of (9) geen vriendschappen en twee of meer antipathieën (FoA2).

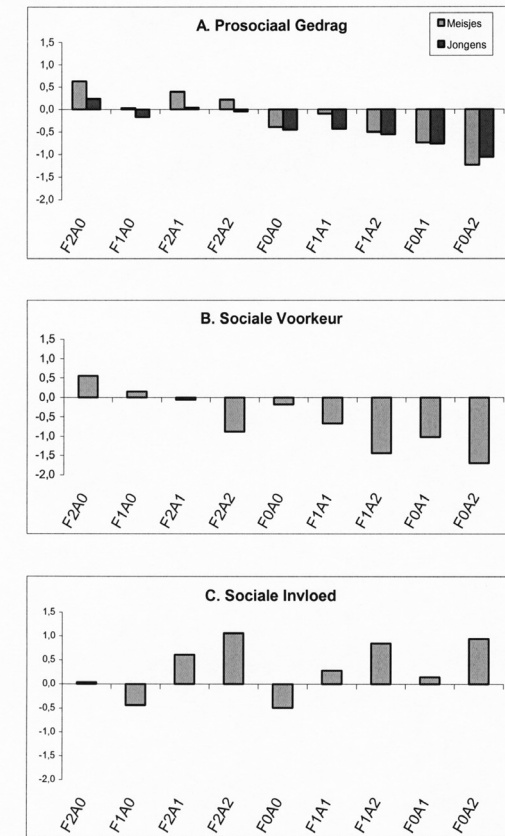
De negen netwerktypen zijn gebaseerd op de combinatie van de aantallen vriendschappen en antipathieën van een leerling. De betekenis van de negen verschillende netwerktypen in de relatienetwerken van leerlingen wordt versterkt door ons consistentieonderzoek. Daar bleek immers, dat de dyadische relaties van een leerling en de rollen die een leerling in zijn of haar dyadische relaties inneemt vaak van dezelfde soort zijn. We verwachtten dat de negen netwerktypen een wederkerig toenaderings-vermijdingscontinuüm vertegenwoordigen, variërend van leerlingen met meerdere vriendschappen en geen enkele antipathie (consistente toenadering) tot leerlingen met meerdere antipathieën en geen enkele vriendschap (consistente vermijding). Onze verwachting bleek te kloppen.

Figuur 3. Percentages meisjes en jongens met één van de negen dyadische relatienetwerken in het basisonderwijs (B.O.) en het voortgezet onderwijs (V.O.).

In Figuur 3 zijn de aantallen meisjes en jongens in het basisonderwijs en in het voortgezet onderwijs weergegeven met elk van deze negen netwerken. In deze figuur valt op dat de proportie van voorkomen van de negen netwerktypen vergelijkbaar is bij jongens en meisjes in basis- en voortgezet onderwijs. Maar naast gelijkenis zijn er ook duidelijke sekse- en leeftijdsverschillen. Bijvoorbeeld, twee vijfde van de meisjes zowel in het basisonderwijs als in het voortgezet onderwijs, heeft een netwerk met twee of meer wederkerige vriendschappen en geen antipathieën. In de adolescentie beschikken meer jongens dan op de basisschool over een netwerk met alleen maar vrienden, maar meisjes overtreffen nog steeds de jongens. Daarentegen hebben jongens in de basisschool en in de adolescentie vaker geen vriend en ook geen antipathie (ze zijn vaker buitenstaanders) en in de basisschool hebben ze vaker dan meisjes één of meer antipathieën zonder vriendschap. Samengevat vormen de netwerken van jongens eerder een mengeling van vriendschappen en antipathieën, terwijl die van meisjes vaker, meer homogeen, alleen maar vriendschappen omvatten.

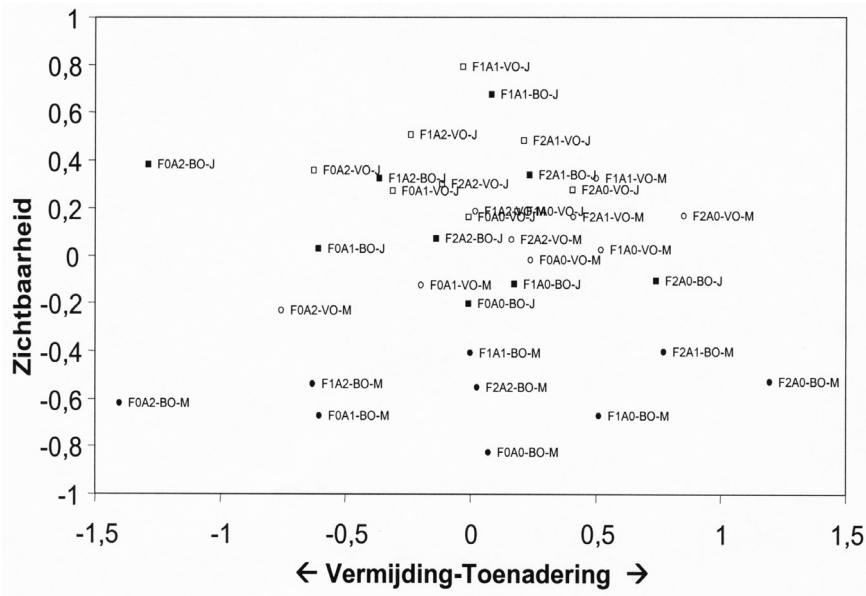
In afwijking van de verschillende typen vriendschappen en antipathieën en de verschillende vriendenrollen en antagonistrollen, waren de netwerktypen van de leerlingen niet afgeleid uit de gedragsprofielen. Echter, alle vijf interactievariabelen vertoonden een significant lineair verloop over de negen relatienetwerken van het wederkerig toenadering-vermijdingscontinuüm. Dit gegeven ondersteunt de betekenis van de interactievariabelen voor het onderscheid van de negen relatienetwerken. In Figuur 4A wordt als voorbeeld de lineaire samenhang getoond van het prosociaal gedrag van meisjes en jongens met het toenadering-vermijdingscontinuüm.

Figuur 4. De samenhang van Prosociaal Gedrag (A), Sociale Voorkeur (B) en Sociale Invloed met het Toenadering-Vermijdings continuüm van de negen dyadische relatienetwerken.

Op het groepsniveau van relaties met leeftijdgenoten werd het toenadering-vermijdingscontinuüm gesteund door een significante lineaire afname voor sociale voorkeur (zie Figuur 4B; β -coëfficiënt = $-.25$, $p < .001$). Sociale voorkeur is een maat voor interpersoonlijke aantrekkings op het groepsniveau en is hoger naarmate de acceptatie van een leerling door alle klasgenoten de verwerping van een leerling in de klas overstijgt (Newcomb & Bukowski, 1983).

De tweede dimensie van interpersoonlijke aantrekkings op groepsniveau is Sociale Invloed (Figuur 4C). Sociale Invloed geeft de mate weer waarin een leerling - in negatief of positief opzicht - opvalt in de klas. Het geeft de acceptatie plus de verwerping weer van een leerling door klasgenoten. Echter, niet de samenhang van Sociale Invloed met het toenadering-vermijdingscontinuüm sprong vooral in het oog, maar een andere trend. Het aantal antipathieën dat een leerling had (namelijk nul, een, twee of meer) in verschillende relatienetwerken resulteerde in de grootste verschillen op Sociale Invloed. Alleen leerlingen zonder antipathieën maar wel met twee of meer vrienden, en dat is het relatienetwerk van veruit de meeste leerlingen, week van die trend af: deze leerlingen vielen in de klas ook tamelijk op en vertoonden een gemiddelde Sociale Invloed.

Figuur 5. De relatienetwerken (bijv. F0A2) van jongens (J) en meisjes (M) in het basisonderwijs (BO) en voortgezet onderwijs (VO).

Legenda: Bijvoorbeeld F0A2-BO-J = netwerk van jongens in het basisonderwijs zonder vrienden (F0) en één of meer antipathieën (A2). Netwerken van meisjes zijn aangeduid met rondjes, netwerken van jongens met vierkantjes; gesloten figuurtjes voor basisonderwijs, open figuurtjes voor voortgezet onderwijs.

Omdat er significante verschillen waren tussen meisjes en jongens en kinderen en adolescenten met de negen verschillende relatienetwerken op de vijf door ons onderscheiden gedragspatronen, hebben we (met een multidimensionele schalingsmethode) onderzocht welke dimensies de negen netwerken het best representeerden. Behalve het toenadering-vermijdingscontinuüm was er een tweede dimensie, namelijk de Zichtbaarheid van de netwerken van leerlingen. In Figuur 5 zijn de negen netwerken van meisjes en jongens in de basisschool en het voortgezet onderwijs weergegeven op beide dimensies. Daarbij vallen een aantal bevindingen op. Meisjes met netwerken van twee of meer vriendinnen en geen enkele antipathie (dat is meer dan 40 procent van alle meisjes) hebben de hoogste wederkerige toenadering, terwijl meisjes en jongens op de basisschool met twee of meer antipathieën en geen vrienden de hoogste vermijding en afwijzing ervaren. De tweede dimensie, Zichtbaarheid, laat zien dat alle netwerken van meisjes in de basisschool het minst zichtbaar zijn. De netwerken van meisjes zijn in de adolescentie ook minder zichtbaar dan die van jongens en de netwerken van kinderen zijn minder zichtbaar dan de netwerken van adolescenten.

De hoge spreiding op het toenadering-vermijdingscontinuüm van de netwerken van meisjes en kinderen in vergelijking met jongens en adolescenten, wijst op het grote belang van de aard van het netwerk van meisjes, met name in de basisschool. Meisjes in de basisschool met een gunstig netwerk met alleen maar vriendinnen doen het uitstekend in hun sociaal interactief gedrag, maar de meisjes met alleen maar antipathieën en geen vriendinnen hebben het reuze zwaar (van Lieshout et al., submitted).

CONCLUSIES

Consequente toepassing van het Vijf-Factoren-Model in de theorievorming over de persoonlijkheidsontwikkeling heeft het inzicht in de persoonlijkheidsontwikkeling vanuit een evolutie- en levensloopperspectief aanzienlijk verhelderd. Het onderscheid van persoonlijkheidsubtypen biedt een mogelijkheid om bevindingen betreffende de persoonlijkheidsontwikkeling in het algemeen te vertalen naar de ontwikkelingstrajecten van afzonderlijke individuen. Bestudering van individuele ontwikkelingstrajecten is onontbeerlijk voor een goed begrip van de diversiteit in ontwikkelingslijnen.

De keuze om zowel positieve als negatieve dyadische relaties, dat wil zeggen wederkerige vriendschappen en antipathieën, als uitgangspunt te nemen voor de bestudering van de sociale context voor de ontwikkeling is een goede greep gebleken en heeft geleid tot belangrijke nieuwe inzichten, zowel in algemene ontwikkelingsprocessen als in beter begrip van de relaties van mensen. De keuze van deze 'latten' en hun inbedding in grotere relatienetwerken heeft voor ons onderzoek heel goed uitgewerkt: Daarvan verwacht ik nog veel voor de toekomst.

Op enkele van de verwachtingen ga ik nog kort in. De samenhang tussen persoonlijkheidstypen en de verschillende typen tweepersoonsrelaties en de rollen die kinderen

daarin innemen hebben wij nog niet volledig onderzocht. Wel is al duidelijk dat de samenhang gering is als we alleen maar kijken naar de relatie van de drie hoofdtypen in de persoonlijkheid met de aan- of afwezigheid vriendschap of antipathie. De samenhang is veel duidelijker als we preciezer de persoonlijkheidsubtypes relateren aan de consistentie van rollen van leerlingen over meerdere relaties en over tijd.

In onze onderzoeksgegevens beschikken we ook over de relatienetwerken van alle leerlingen in ongeveer 250 schoolklassen in de bovenbouw van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Tot nu toe heeft onderzoek naar de samenhang tussen de omvang van schoolklassen en schoolprestaties niet veel opgeleverd. Wij vermoeden dat er wel samenhang zou kunnen bestaan tussen de aard van de netwerkenpatronen van leerlingen in schoolklassen en hun schoolprestaties in die schoolklassen. We denken ook dat de netwerkpatronen meer zeggen over de hanteerbaarheid van een schoolklas voor leraren dan alleen het aantal leerlingen in een klas. Onze bevindingen omtrent netwerkrelaties suggereren dat het gemakkelijker zal zijn voor leraren om een klas te hebben met overwegend meisjes met alleen vriendinnen dan een klas met overwegend jongens met combinaties van vriendschappen en antipathieën in hun netwerken.

Tot nu toe hebben we relaties en relatienetwerken in schoolklassen heel precies onderzocht. We hebben binnen het project Gezin en Persoonlijkheid echter ook gegevens van de ontwikkeling van gezinsrelaties over verloop jaren en over de vriendschappen van gezinsleden. Die data bieden nog onvermoede mogelijkheden.

WOORD VAN DANK

Voor u staat een contente mens. Zeer velen hebben tot mijn tevredenheid bijgedragen. Afgezien van enkele Utrechtse jaren, ben ik in mijn loopbaan stevig vergroeid met de Radboud Universiteit. Ik dank de universitaire en facultaire bestuurders en de collegae en diensten binnen de faculteit, die in de loop der jaren blijf hebben gegeven van hun steun, vertrouwen en waardering voor mijn werk en dat van ons allen in de sectie ontwikkelingspsychologie.

Ik denk met veel plezier en waardering terug aan de samenwerking met Franz Mönks en Peter Heymans in de eerste expansieve jaren van onze sectie, met Gerbert Haselager, Kees de Wit en Jan-Willem Veerman in de afgelopen consoliderende jaren en vooral met Henk Rost, Marianne Riksen-Walraven, Ad Smitsman en Eric De Bruyn in alle jaren. De vele gezamenlijke projecten met Marianne Riksen-Walraven waren boeiend en inspirerend; de discussies met Ad Smitsman scherpten ons denken over ontwikkeling. Gerrie van Kerkhof en Marieke van Lier waren als secretaresses van de sectie steeds de spil van onze activiteiten. Deze collegae zijn mij allen zeer dierbaar, omdat zij ieder, als autonome en gekwalificeerde professionals, een niet aflatende bijdrage hebben geleverd aan de vormgeving van het omvangrijke domein van de ontwikkelingspsychologie en de kinder- en jeugdpsychologie in onderzoek, onderwijs en bij de toepassing van ons vakgebied in de samenleving.

Ook allen die in de loop der jaren kortere of langere tijd bijgedragen hebben aan onze longitudinale onderzoeksprojecten, dissertatieprojecten, en projecten ten dienste van het onderwijs ben ik erg dankbaar. Ik kan hier niet iedereen bij naam noemen maar voor enkele personen maak ik een uitzondering. Toon Cillessen heeft met de start van het longitudinaal onderzoek naar relaties van leerlingen in schoolklassen een belangrijke impuls gegeven aan dat onderzoek. Met de dissertaties van Gerbert Haselager, Ron Scholte, Maurissa Abecassis en Berna Güroğlu wordt dat onderzoek samen met Toon en met Bill Hartup tot op de dag van vandaag voortgezet. Ook de nog voortdurende samenwerking met Marcel van Aken in een reeks van projecten en met Susan Branje waren zeer vruchtbaar. Het onderzoek met Paul Curfs, Jean-Pierre Fryns en Peter Prinzie opende voor mij een nieuw blikveld op de persoonlijkheidsontwikkeling en de gezinsrelaties van mensen met specifieke genetische syndromen.

Bijzondere aandacht wil ik vragen voor de wijze waarop Kees de Wit, Henk Rost en Eric De Bruyn in de loop der jaren vorm hebben gegeven aan het praktijkdeel van onze predoctorale opleiding tot kinder- en jeugdpsycholoog. Dat de predoctorale opleiding, ondanks aanvankelijke tegenwerking, landelijk een postdoctoraal vervolg heeft gekregen in de BIG-registraties van GZ-psycholoog en Klinisch Psycholoog met de specifieke differentiaties voor kinder- en jeugdpsychologen, is vooral aan de kwaliteit van hun werk en hun inzet te danken. Ik ben er trots op dat die ontwikkeling uit onze sectie is voortgekomen. Bij deze woorden van waardering wil ik ook de collegae betrekken die in de loop der jaren in onze peuter- en kleuterklassen de praktijk van de kinder- en jeugdpsycholoog vorm hebben gegeven. Het is goed om te zien dat dit werk nu verbreed is en een erkende plaats heeft gekregen in het Academisch Centrum van de faculteit.

Ik heb me wel eens afgevraagd waar mijn belangstelling voor relaties en relatienetwerken vandaan kwam. In het Katholieke Volksdeel, waar ik uit voortkom, waren kinderrijke gezinnen de regel. Dat was zeker zo in de gezinnen van mijn grootouders en de meeste van hun kinderen deden niet voor hen onder. In die omvangrijke families waren discussies over relaties en complexe relatienetwerken aan de orde van de dag. Mijn moeder heeft zich daarin gemanifesteerd als een 'mediator in relaties' avant la lettre; mijn vader was meer een terughoudende beschouwer. Inmiddels verschaffen onze drie kinderen, hun partners en bijna acht kleinkinderen ons, als ouders en grootouders, veel plezier bij het observeren van hun onderlinge relaties en relatienetwerken. Dat zij ons daarvoor de gelegenheid bieden, waarderen wij zeer.

Tot slot wil ik jou, Irene, danken voor je kritische, maar tegelijk onvoorwaardelijke steun voor mijn werk. Soms moet je mijn relatie met mijn werk als een concurrerende lat-relatie hebben beschouwd. Op die momenten leek onze relatie meer 'living apart than together'. Ik beloof je dat in de komende jaren de verhouding omgekeerd zal zijn: meer together, maar het blijft nog steeds 'apart'.

Ik heb gezegd.

REFERENTIES

- Bakan, D. (1966). *The duality of human existence: Isolation and communion in Western man*. Boston: Beacon.
- Baltes, P.B., Reese, H.W., & Lipsitt, L.P. (1980). Life-span developmental psychology. *Annual Review of Psychology*, 31, 65-110.
- Block, J.H. & Block, J. (1980). The role of ego-control and ego-resiliency in the organization of behavior. In W.A. Collins, *Development of cognition, affect, and social relations. Minnesota Symposia on Child Psychology*, 13, (pp. 39-101). Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Branje, S.J.T., van Aken, M.A.G., van Lieshout, C.F.M., & Mathijssen, J.J.J.P. (2003). Personality judgments in adolescents' families: The perceiver, the target, their relationship, and the family. *Journal of Personality*, 71, 49-81.
- Branje, S. J. T., van Lieshout, C. F. M., & van Aken, M. A. G (2004). Relations between Big Five personality characteristics and perceived support in adolescents' families. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 615-628.
- Calon, P.J.A. & Prick, J.J.G. (1968). *Psychologische grondbegrippen* (Derde druk). Arnhem: van Loghum Slaterus.
- Caspi, A. (1998). Personality development across the life course. In W. Damon (Series Ed.) & N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: Vol.3. Social, emotional, and personality development* (5th ed., pp. 311-388). New York: Wiley.
- Crick, N.R., & Dodge, K.A. (1994). A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115, 74-101.
- de Waal, F. (1996). *Good natured: The origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Drent, P.J., Van Oers, K. & Van Noordwijk, A.J. (2003). Realized heritability of personalities in the great tit (Parus major). *Proc. R. Soc. Lond. B*, 270, 45-51.
- Ford, M.E. (1992). *Motivating humans: goals, emotions, and personal agency beliefs*. Newbury Park, CA: Sage.
- Goldberg, L.R. (1990). An alternative "Description of Personality": The Big-Five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 409-418.
- Gosling, S.D., Kwan, V.S.Y., & John, O.P. (2003). A dog's got personality: A cross-species comparative approach to personality judgments in dogs and humans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 1161-1169.
- Guroglu, B., Haselager, G.J.T., van Lieshout, C.F.M., & Scholte, R.H.J. (submitted). Heterogeneity of mutual antipathy dyads.
- Guroglu, B., van Lieshout, C.F.M., Haselager, G.J.T., & Scholte, R.H.J. (submitted). Similarity and complementarity of behavioral profiles of friendship types and types of friends: Friendships and psychosocial adjustment.
- Guroglu, B., van Lieshout, C.F.M., Haselager, G.J.T. (2005). Friendship and antipathy network patterns across childhood and adolescence. In *Biennial Meetings of the Society for Research in Child Development* (pp. 2-107). Atlanta, GA, USA.
- Halverson Jr, C.F., Kohnstamm, G.A. & Martin, R.P. (Eds.). (1994). *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hartup, W.W. & Van Lieshout, C.F.M. (1995). Personality development in context. *Annual Review of Psychology*, 46, 655-687.
- Kashy, D. A. & Kenny, D. A. (2000). The analysis of data from dyads and groups. In H. T. Reis and C. M. Judd (Eds.), *Handbook of Research Methods in Social and Personality Psychology*. New York: Cambridge University Press.
- Maslow, A.H. (1954). *Motivation and personality*. Oxford, UK: Harpers.
- McCrae, R.R., & Costa, P.T., Jr. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 81-90.
- Newcomb, A.F., & Bukowski, W.M. (1983). Social impact and social preference as determinants of children's peer group status. *Developmental Psychology*, 19, 856-867.
- Robins, R. W., John, O. P., & Caspi, A. (1998). A typological approach to studying personality. In R.B. Cairns, L. Bergman, & J. Kagan (Eds.), *Methods and models for studying the individual: Essays in honor of Marian Radke-Yarrow*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rothbart, M.K. (1989). Temperament and development. In G.A. Kohnstamm, J.E. Bates, & M.K. Rothbart (Eds.). *Temperament in childhood* (pp. 187-247). Chichester, UK: Wiley.
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55, 68-78.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069-1081.
- Scholte, R.H.J., van Aken, M.A.G., & van Lieshout, C.F.M. (1997). Adolescent personality factors in self-ratings and peer nominations and their prediction of peer acceptance and peer rejection. *Journal of Personality Assessment*, 69, 534-554.
- Scholte, R.H.J., van Lieshout, C.F.M., & van Aken, M.A.G. (2001). Perceived relational support in adolescence: Dimensions, configurations, and adolescent adjustment. *Journal of Research on Adolescence*, 11, 71-94.
- Scholte, R.H.J., van Lieshout, C.F.M., de Wit, C.A.M., & van Aken, M.A.G. (2004, in press). Adolescent personality types and subtypes and their psychosocial adjustment. *Merrill Palmer Quarterly*.
- Twenge, J.M., Baumeister, R.F., Stucke, T.S. (2001). If you can't join them, beat them: Effects of social exclusion on aggressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 1058-1069.
- van Aken, M.A.G., van Lieshout, C.F.M., & Scholte, R.H.J. (1998). The social relationships and adjustment of the various personality types and subtypes. Paper presented at the VIIth Biennial Meeting of the Society for Research in Adolescence (SRA). San Diego, Cal. February 26 - March 1, 1998.
- van Lieshout, C.F.M. (1972). *Het vaststellen van stabiliteit in de sociale interacties van kleuters*. Een onderzoek bij horende en dove kleuters. Nijmegen: Berkhout. Pp.1-156.
- van Lieshout, C. F. M. (2000). Life-span personality development: Self-organizing goal-oriented agents and developmental outcome. *International Journal of Behavioral Development*, 24, 276-288.

- van Lieshout, C.F.M. (2002). Lifespan personality development: Individual differences among goal-oriented agents and developmental outcome. In W.W. Hartup & R.K. Silbereisen (Eds.), *Growing points in developmental science: An introduction* (pp. 177-201). Hove, UK: Psychology Press.
- van Lieshout, C.F.M. (2004). Persoonlijkheidsontwikkeling en ontwikkelingsuitkomsten tijdens de levensloop. In L.Goossens, D. Hutsebaut, & K. Verschueren (Red.). *Ontwikkeling en levensloop* (pp. 255-272). Leuven Universitaire Pers.
- van Lieshout, C.F.M., Cillessen, A.H.N., & Haselager, G.J.T. (1998). Interpersonal support and individual development. In W. A. Collins & B. Laursen (Eds.). *Relationships as developmental contexts. The Minnesota Symposia on Child Psychology*, Vol. 30 (pp. 37-60). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- van Lieshout, C.F.M., Güroğlu, B., & Haselager, G.J.T. (2005). Dimensions in mutual friendships and antipathies in childhood and adolescence. In *Abstracts of the Biennial Meetings of the Society for Research in Child Development* (pp. 3-016). Atlanta, GA, USA.
- van Lieshout, C. F. M., Güroğlu, B., Haselager, G. J.T., Verhoeven, M., Scholte, R. H.J., de Wit, C. A.M., & Hartup, W. W. (submitted). A taxonomy of dyadic relationship networks of children and adolescents based on mutual friendship and mutual antipathy.
- van Lieshout, C.F.M. & Haselager, G.J.T. (1994). The big-five personality factors in Q-sort descriptions of children and adolescents. In C.F. Halverson, G.A. Kohnstamm, & R.P. Martin (eds.), *The developmental structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (pp. 293-318). Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- van Lieshout, C.F.M., Haselager, G.J.T., Riksen-Walraven, J.M. (1994). Personality development and formation of identities. Paper presented at the 13th Biennial Meetings of the International Society for the Study of Behavioural Development (ISSBD). Amsterdam. June 28 - July 2, 1994.
- van Lieshout, C.F.M., Haselager, G.J.T., Riksen-Walraven, J.M. & van Aken, M.A.G. (1995). Personality development in middle childhood. Paper presented at the Biennial Meetings of the Society for Research in Child Development (SRCD), Indianapolis, USA. March 30-April 2, 1995.
- van Oers, K., Drent, P.J., De Goede, P. & Van Noordwijk, A.J. (2004). Realized heritability and repeatability of risk-taking behaviour in relation to avian personalities. *Proc. R. Soc. Lond. B*, 271, 65-73.
- Verbeek, M. (1998). *Bold or cautious. Behavioural characteristics and dominance in great tits*. Proefschrift Landbouw Universiteit Wageningen.
- White, R. (1959). Motivation reconsidered: The concept of competence. *Psychological Review*, 66, 297-333.